

JÜRGEN BEYER

.....

Förbjudna böckers smittofara

Attribueringen till Revals boktryckare
av svenskspråkiga pietistiska traktater
från 1700-talets början*

MAKTHAVARE HAR ALLTID FRESTATS att begränsa åtkomsten till information som de bedömt som icke önskvärd. Sådan censur har lett till en oavsiktlig konsekvens som inte alltid förutsetts av de styrande: de böcker som på grund av kyrkliga eller statliga ingripanden bara överlevt i ett fåtal exemplar eller i förvanskad form har snabbt förvandlats till åtrådda objekt för boksamlare. Eftersom mängden sådana böcker, delvis på grund av censorernas effektivitet, varit förhållandevis liten, har bibliofiler och bibliografer frestats att inkludera böcker som av varierande skäl antagits ha blivit indragna. Som kommer att visas i det följande har det ibland fört med sig att en del mycket problematiska bibliografiska uppgifter kommit i omlopp.

Svensk kyrkohistorisk forskning har länge intresserat sig för en serie pietistiska traktater från Reval (Tallinn). Det rör sig om ungefär sjutton – beräkningarna varierar något – tämligen beskedliga, svenskspråkiga volymer på mellan 14 och 154 sidor, tryckta av Johann Köhler i Reval mellan 1718 och 1726.¹ Standardverket rörande dessa traktater är fortfarande Ove Nordstrandhs avhandling om svensk pietistisk litteratur, publicerad för mer än ett halvt sekel sedan.²

De så kallade Reval-traktaterna tycks utgöra ett undantag i den långa raden av svenskspråkiga tryck från Estland och Livland.³ Medan den övriga produktionen riktades mot en lokal marknad, anses Reval-traktaterna allmänt ha varit avsedda för läsare i Sverige och Finland.⁴ Traktaterna tros ha blivit förlagda i Reval för att undgå den svenska censuren. Fördel drogs av det faktum att staden hade tillhört det svenska väldet fram till 1710 och att boktryckarna ännu besatt färdigheter i att trycka

på svenska. Reval-traktaterna kunde därefter smugglas in i Sverige och Finland.⁵

Syftet med denna uppsats är inte att pröva denna utsaga. Även om den kan förefalla sannolik – Nordstrandh anför några exempel på hur svenska myndigheter ville förhindra spridningen av sådana traktater i Sverige – skulle jag vilja påpeka ett par omständigheter som talar emot den. En av trakterna, *Någre wälmente [...] påminnelser*, utgavs 1726 av Axel Julius Herlin, som var utbildad vid universitetet i Halle och sedan 1719 verksam som präst i Sankt Jakobi (Viru-Jaagupi) i Estland. Hans far, som invandrat från Sverige, hade varit präst i Revals svenskspråkiga församling.⁶ Herlin utgav också – möjligen i egen översättning⁷ – *L'esprit egaré [sic] du monde* (1724), som trots dess franska titel ursprungligen publicerades på tyska.⁸ Uppsalaexemplaret av den äldsta Reval-trakta-

Titeluppslag till [Otto Heinrich Becker], *L'esprit egaré du monde*, thet är, werldenes wrångwisa omdöme om andelige saker [...] (Reval 1724)

ten, *Lähra om begynnelsen* (1718), har en handskriven notis på försättsbladets baksida: ”Kiöpt i Siberien åhr 1721. för 12 [öre] Smt, ombunden i Jön=Kiöping för 24 [öre] Smt a°. 1725 d[en] 26 martij”. Denna traktat hade översatts av Josias Cederhielm, en av de svenska krigsfångarna i Ryssland.⁹ Dessa spridda belägg antyder att åtminstone somliga av Reval-traktaterna inte fann sina primära läsare i Sverige och Finland, utan snarare i Estland och hos de svenska krigsfångarna i Ryssland, bland vilka det pågick en välkänd pietistisk väckelse. Reval var den naturliga platsen att trycka alster för det ryska imperiets svenskspråkiga invånare, även sådana som vistades där ofrivilligt. Flertalet svenska krigsfångar kunde emellertid återvända 1722. Arkiven i Tallinn och Tartu och de svenska krigsfångarnas brev kan möjligen bidra med ytterligare ledtrådar i dessa frågor.

De normalt så rika samlingarna vid Det Kongelige Bibliotek i Köpenhamn hyser bara ett av Reval-trycken, Olaus Verelius’ *Kort föreställning om kyrko=styrelsen* (1724).¹⁰ Det är frestande att se detta som en indikation på att dessa böcker distribuerades vid sidan av bokmarknadens vanliga kanaler, men luckorna i Köpenhamn kan lika gärna ha en annan förklaring: huvuddelen av Reval-traktaterna var översättningar, och biblioteket införskaffade inte utgåvor på andra språk om läsarna i stället kunde tillgodogöra sig originalen.

Här lämnar vi frågan om läsekretsen och vänder oss i stället till ämnet för denna artikel: attributionen av enskilda böcker till tryckeriet i Reval. Den mest aktuella studien av Reval-traktaterna publicerades år 2000 av Liivi Aarma.¹¹ Alla som är bekanta med Estlands och Livlands tidigmoderna kulturhistoria vet att denna författare har en unik förmåga att finna nya och spännande källor och att röra ihop deras innehåll.¹² När vi hos henne läser att den första pietistiska traktaten på svenska sannolikt inte trycktes i Reval 1718 utan redan 1708,¹³ så kan det vara frågan om ny och viktig information, men det kan lika gärna vara en ren villfarelse. Detsamma gäller hennes datering av slutet på sviten till 1730,¹⁴ i stället för 1726.

Av dessa skäl beslutade jag att bestå traktaterna från 1708 och 1730 en närmare undersökning. Vi börjar med den äldre av dem. Den fyller 30 sidor och innehåller ett betänkande av Caspar Neumann, i översättning från tyska till svenska, över schlesiska barn som predikar i det fria.¹⁵ Bara en kopia tycks ha bevarats åt eftervärlden och den finns i dag i Kungl. biblioteket. Skriften i sig innehåller inga angivelser om vare sig tryckare, förlagsort eller tryckår, men på Kungl. biblioteket är man övertygad om att den framställdes 1708. Denna uppgift har till och med angivits på

bokryggen. I en blyertsanteckning på baksidan av försättsbladet görs gällande att boken trycktes i Reval, en uppgift som via bibliotekets lappkatalog letat sig vidare in i Regina och därifrån in i den nationella samkatalogen Libris.¹⁶

Vad mer är, texten existerar i en annan version, tryckt 1708 i Stockholm.¹⁷ Detta reser ett antal frågor. Om vi har att göra med en Reval-traktat av samma typ som dem av senare datum, det vill säga en pietistisk skrift som var förbjuden inom det svenska rikets gränser, så rimmar det illa med att samma text skall ha tryckts så att säga mitt under ögonen på centralmakten i Stockholm. Vidare fungerade censuren på mer eller mindre samma sätt i Reval och Stockholm år 1708.¹⁸ Det var först efter den ryska erövringen av Estland och Livland 1710 som de nya makthavarna släppte efter i kontrollen av i vad mån de böcker som trycktes i Östersjöprovinserna överensstämde med den lutherska ortodoxins höga ideal. Dessutom trycktes alla de yngre traktaterna av Köhler, men år 1708 drevs tryckeriet i Reval fortfarande av Christoph Brendeken, som dog i pesten 1710. Han efterträddes av sin änka och sin son, Johann Christoph Brendeken, som avled redan 1716.¹⁹ Först därefter tog Köhler över. Han hade haft ett tryckeri i Narva mellan 1696 och 1703 innan han flyttade till Moskva 1705; det är inte känt vad han gjorde där.²⁰ Om pietistiska tryckalster var en av Köhlers specialiteter så bör inte en bok från 1708 tillskrivas honom. Det är emellertid tänkbart att boken verkligen trycktes i Reval, men inte 1708 utan snarare tio eller femton år senare, samtidigt med de välkända Reval-traktaterna. Årtalet 1708, bör man komma ihåg, har tillförts senare på ryggen till Kungl. bibliotekets exemplar. Det återfinns inte i själva boken.

Jämförelse av vattenmärken

En undersökning av vattenmärkena har inte givit några tydliga slutsatser. Eftersom böckerna tryckts i oktav och duodes har bara delar av vattenmärken kunnat skönjas på ett fåtal blad. Det hade inte på något sätt varit anmärkningsvärt om Köhler använt olika papperssorter för böcker tryckta olika år. För att få en indikation på om en bok tryckts av Köhler eller något annat tryckeri som använt samma papper krävs en jämförelse av en stor mängd böcker från andra håll med samma tryckår. Den tid som stått till förfogande för att skriva denna artikel har inte medgivit en sådan omfattande undersökning. Så mycket kan emellertid

fastlås som att samma papper använts till titelsidorna till Uppsala-exemplaren av *Samtelige theologie professorum [...] responsum, Menniskors lefnads-tid, Kort underrättelse, En sann och falsk christen, En syndares elände och tröst, Det nya creaturet och Ett rättsinnigt wäsende*, alla samlade i en volym och med tryckåret 1723.

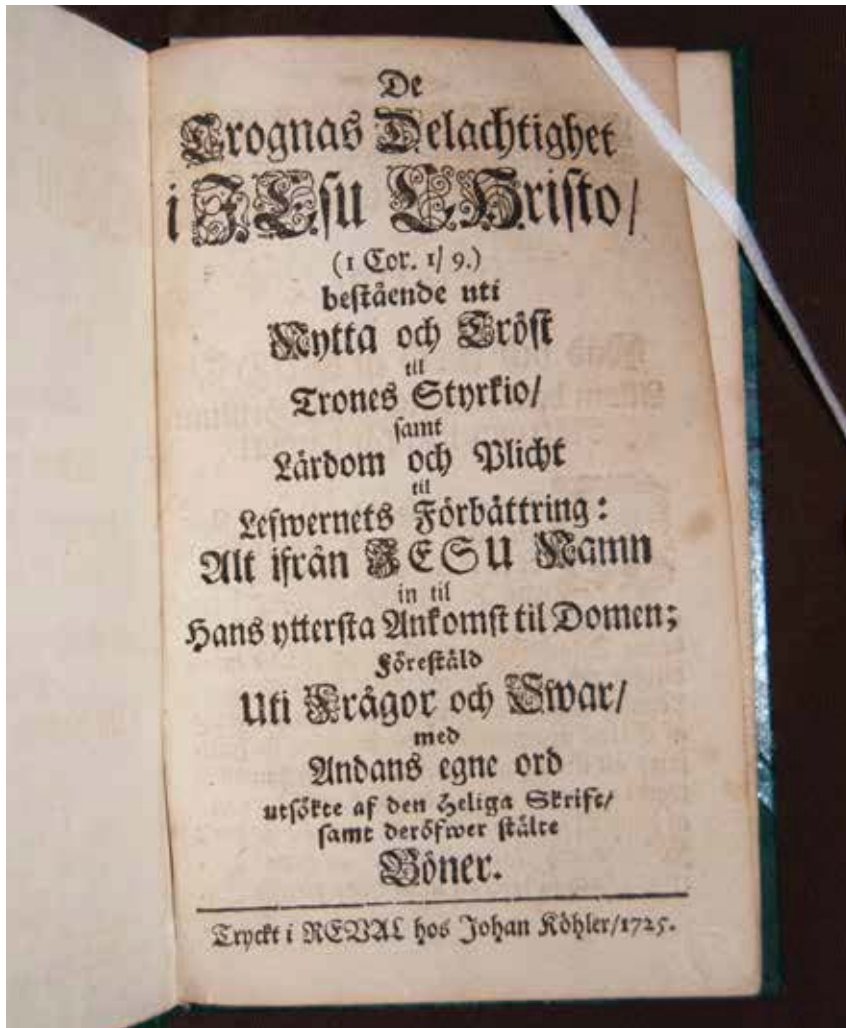
Vattenmärkena på det påstådda Reval-trycket från 1708 visar ingen likhet med vattenmärkena på de säkra Reval-trycken från 1718 eller senare, men detta faktum ensamt gör inte att det kan uteslutas att boken tryckts i Reval.

Typografisk jämförelse

Nästan alla böcker med ”Reval: Johan(n) Köhler” på titelsidan har en ornamenterad linje ovanför tryckuppgifterna (bild s. 127). Något sådant finns inte i det påstådda Reval-trycket från 1708. Man kan naturligtvis argumentera för att en sådan linje är överflödigt i det fall tryckarens namn inte utsatts och därför inte behöver separeras från titeln. Motsvarande linje saknas också i tre andra tryck, som behandlar 1720 års riksdag; i dem anges varken tryckort eller tryckår (*En rättskaffens biskops swar, Är det christeligit och Kort extract*). Att döma av utformningen av bokstaven *å* är inget av dem tryckt av Köhler.²¹ Den ornamenterade linjen har ersätts av ett enkelt streck i *L’esprit egaré du monde* (1724), som anger Köhler som tryckare, men denna traktat har en helt annan utformning av titelsidan: texten har spritts ut över uppslagets bägge sidor (bild s. 121). Motsvarande linje saknas även i ett sent Köhler-tryck, *De trognas delachtighet i Jesu Christo* (1725) (bild s. 125), allt medan *Helgonens grönskande ben* (1726) har en annan sorts linje. Ytterligare en annan variant återfinns i *Lähra om begynnelsen* (1718).

I nästan alla Reval-traktater med ”Reval” angivet startar texten eller dedikationen på titelbladets baksida,²² medan titelbladets baksida lämnats blank i det påstådda trycket från 1708. Vidare saknar detta tryck paginering, något som annars återkommer i Reval-traktaterna i en ganska enhetlig form.²³

Medan Köhler återkommande skiftade typsnitt i sina svenska böcker är den påstådda Reval-traktaten från 1708 påfallande enhetlig i sin typografi: En halvfet och något större stil har använts för emfaser, och en något mindre för marginalnoterna. Brödstilen är aningen större än i andra böcker från samma tid och i böcker som bevisligen tryckts av Köhler. Anmärkningsvärt är att fraktur använts för marginalnoternas bibliska

Titelblad till [Jonas Tellmann], De trognas delachtighet i Jesu Christo [...] (Reval 1725).

referenser även när de är på latin. I de flesta andra Köhler-tryck är sådana referenser satta med antikva.²⁴

Även om dessa typografiska iakttagelser talar mot att attribuera 1708-trycket till Köhler skall det medges att de inte utgör någon fullständig bevisning. Om man emellertid jämför brödstilen i detta tryck med kända arbeten ur Köhlers svenska produktion så är det tydligt att samma typsnitt inte återfinns i de övriga verken. Det har inte heller kunnat återfinnas i ett slumpmässigt urval av hans böcker på tyska och estniska.²⁵ Jag tvekar därför inte det minsta när jag hävdar att översättningen från 1708

av Neumann omöjligen kan ha tryckts av Köhler i Reval efter hans återkomst från Ryssland; inte heller trycktes den av Brendeken före Köhlers ankomst till staden.²⁶

Ett närstudium av det påstådda Reval-trycket från 1730, *Oförgripeligit betenckande*, har givit samma resultat, men utrymmet medger ingen närmare diskussion. Denna bok trycktes i vilket fall inte heller i Reval.

Intressant nog nytrycktes flera av Reval-traktaterna helt lagligt i Stockholm år 1760.²⁷ Utgivaren berättade i förordet att den nya utgåvan hade godkänts av konsistoriet i Stockholm och att alla teologiskt tvivelaktiga utsagor i originalutgåvorna hade reviderats. Med sina åtta texter innehåller detta nytryck endast omkring hälften av de skrifter som forskarna brukar hänföra till Reval-traktaterna. Men alla dessa åtta texter hade verkligen tryckts i Reval med förlagsort och tryckeri tydligt angivet på titelsidorna.

Alla bokhistoriker som är bekanta med böcker tryckta under namnet Pierre Marteau eller Pieter Hamer, en fiktiv boktryckare som påstods verka i Köln,²⁸ vet alltför väl att fullständiga tryckuppgifter på inget sätt behöver betyda att de uppgifter som anges är korrekta. Det kan därför inte uteslutas att Köhlers namn använts av någon annan tryckare, men ett stort antal av hans skrifter, inte minst de på tyska och estniska, kan i alla händelser beläggas med säkerhet.

Attribueringarnas uppkomst

Som vi har sett är det inte bara boken från 1708 som felaktigt tillskrivits en Reval-tryckare. Detsamma gäller publikationen från 1730 liksom de tre traktater som utgavs i samband med 1720 års riksdag.

Hur skall denna omfattande attribuering till tryckeriet i Reval förklaras? Intressant nog nämner Libris vanligen inte tryckarens namn i de fall tryckorten anges som Reval. Detta antyder att attribueringen är ganska gammal och stammar från den tid då bibliotekskatalogerna enbart uppgav tryckort, men inte förläggare eller tryckare. Intill slutet av 1700-talet fanns det bara en verksam tryckare åt gången i Reval,²⁹ så när denna tryckort anges innebär detta samtidigt en attribuering till en särskild tryckare.

Min gissning är att attribueringarna uppstått på följande sätt: Bibliotekarier och lärde – såsom Carl Gustaf Warmholtz för tvåhundra år sedan³⁰ – visste att det fanns en serie svenskspråkiga pietistiska böcker

Titelblad till Anthon Wilhelm Böhme, En Sann och Falsk Christen [...] (Reval 1723).

från Reval och så fort de stötte på svenska böcker av den typen utan angiven tryckort har de hänfört den till samma stad. Senare bibliotekarier, och forskare som Aarma, har fortsatt att bygga luftslott på detta fundament. För att anknyta till titeln på denna artikel: ja, förbud tycks sannernigen ha varit smittsamt. Denna smitta har emellertid inte spritts från bok till bok, utan har snarare uppstått som fria associationsbanor hos lärda men okritiska bibliotekarier och forskare.

Problem med information

Ända sedan föreställningen om ”rara böcker” fick fäste under 1700-talet har publikationer som undertryckts av myndigheterna fångat forskares, boksamlares och bibliotekariers uppmärksamhet.³¹ Uppenbart har intresset varit så omfattande att det även sträckt sig till böcker som *antagits* varit undertryckta. Följdenligt har det överflödat av attribueringar till kända tryckare av förbjudna och indragna skrifter. Allt sedan dess har attribueringar till boktryckare, tryckorter och författare överförts från äldre arbeten och kataloger till nyare utan föregående prövning av uppgifterna. Med införandet av de elektroniska samkatalogerna har denna process fått en extra skjuts, och det börjar nu bli dags för forskare och katalogisatorer att stanna upp och värdera kvaliteten på befintlig information innan den sprids vidare.

Väl underbyggda attribueringar kan erhållas från en mängd varierande källor såsom författares egna publikationsförteckningar, korrespondens, arkivaliska källor eller, som i denna artikel, typografisk bevisning.³² Jämförelser av typografiska särdrag kräver tillgång till stora mängder böcker som kan läggas upp och granskas på ett och samma bord. Många bibliotek – och Kungl. biblioteket är ett av de mer avskräckande exemplen³³ – har låneregler och hanteringsbestämmelser som omöjliggör denna sorts undersökningar, och de förhindrar därmed att felaktig kataloginformation korrigeras.

Vid den konferens där denna text ursprungligen skulle ha diskuterats ägnade jag betydande utrymme åt läsesalsreglernas menliga inverkan på bokhistorisk forskning och åstadkom därmed, enligt vad som sagts mig, viss uppståndelse.³⁴ Eftersom jag befarade att mina kommentarer kring hur biblioteken stryper tillgången till information endast skulle ha funnit plats i Kungl. bibliotekets konferensvolym om censur i förkortad och rensad version, har jag i stället valt att publicera den texten i en tidskrift

som är känd för att förespråka bokhistorisk forskning baserad på bruket av originalkällor.³⁵

I stället för att spendera sina begränsade medel på Google-liknande digitaliseringskampanjer som ackumulerar redan existerande data, skulle biblioteken göra bättre tjänst åt lärdomen om de ägnade mer tid åt kritiskt värdera uppgifterna i sina kataloger – eller åtminstone tillät forskare att göra det.

Förteckning över Reval-traktater – autentiska och falska

*Konsulterade bibliotek*³⁶

- H** Nationalbiblioteket, Helsingfors
- K** Kalmar stadsbibliotek
- Kö** Det Kongelige Bibliotek, Köpenhamn
- L** Lunds universitetsbibliotek
- Li** Linköpings stadsbibliotek
- Ln** British Library, London
- N** Norrköpings stadsbibliotek³⁷
- S** Kungl. biblioteket, Stockholm
- Sko** Skokloster slott
- T** Akademiska biblioteket, Tallinn
- U** Uppsala universitetsbibliotek
- V** Västerås stadsbibliotek
- Ö** Jämtlands läns bibliotek, Östersund

Teckenförklaring

- * Exemplaret ej granskat; informationen är hämtad från exempelvis nätkataloger.
- † Falska.

† (1) Casparus Neumannus, *Oförgräpelige Betänckiande Öfwer de i Schlesien offentligen Bedjande Barnen / Hwilket Af honom i HErrans fruchtan är samman fattat / och den 29 Februarij 1708. Uthi den dåwarande Afton=Predikan sine Åhörare förestält; Men af Tyskan efter någras begiäran på Swenska Tungomålet öfwersatt Af JOH. WITTE* (utan ort, tryckare eller datum).

8°, 30 s. **S.**

Tryckt i Reval 1708, enligt Libris.

(2) [August Hermann Francke,] *Lähra om Begynnelsen till ett Christeligt Lefwerne / Nembligen: I. Grundelig Anledning till sann Boot och Troo på GUD. II. Enfaldig Underrättelse, huru man skall läsa den Heliga Skrift till sin sanna Upbyggelse. III. Anwising / huru man retteligen / effter Skriftenes innehåld och GUDZ wählbehag skall bedia. [I]V. Bepröfwande / om man hafwer den sanna lefwande Troon på CHristum / eller intet. Utur Tyska Språket öfwersatt [...]*, [translated by Josias Cederhielm,] (Reval: Johann Köhler, 1718).

12°, [154] s. **U**.

† (3) [Nils von Lang,] *En Rättskaffens Biskops Swar Till sin SON / Som begärt / det Fadren wille Förskaffa Honom och Hans Syskon Adeligt Stånd och Skiölde=Bref / Allmänt kunnigt blifwit under påstående Riksdag i Stockholm 1720.* (utan ort, tryckare eller datum).

8°, 39 s. **L***, **N***, **S***, **S***, **U**.

Tryckt i Reval, enligt Warmholtz;³⁸ tryckt i Reval 1720, enligt Libris.

† (4) [Nils von Lang,] *Är det Christeligt och med Wår Evangeliska Lära enigt / at Högwördige Presterskapet söka rum och Säte på Det Werldsliga Ståndets Rang=Ordning? Under påstående riksdag 1720* (utan ort, tryckare eller datum).

8°, 32 s. **L***, **N***, **S**, **S***, **U**.

Tryckt i Reval, enligt Warmholtz;³⁹ tryckt i Reval 1720, enligt Libris.

† (5) [Nils von Lang,] *Kort Extract Utaf Samtelige Högl. Ständernas Urgamla Evangeliska Privilegier / Af Den dyra Guds Mannen LVTHERO fordom ur Guds Heliga Ord författade, och Sedermera af andra rättsinte hans efterföljare altid förswarade emot det farliga Påfwiske Enwäldet oppifwit [sic] under påstående Riksdag i Stockholm 1720.* (utan ort, tryckare eller datum).

8°, 20 s. **L***, **N***, **S**, **S***, **U**.

Tryckt i Reval 1720, enligt Libris.

(6a) [Philipp Jacob Spener,] *Det Andeliga Presterskapet af GUDz Heliga Ord korteligen beskrifwit och med Gudelige Lärares instämmande Witnesbörder bekräftadt* (utan ort eller tryckare, 1722).

12°, [8], [109] s. **Li***, **S**.

Tryckt i Reval av J. Köhler enligt Libris.

(6b) Philip. Jacob Spener, *Det Andeliga Presterskapet / af GUDz Heliga Ord korteligen beskrifwit / och med Gudelige Lärares instämmande Witnesbörder bekräftadt: Först i Tyskan sammanskrifwit af Doct. Philip. Jacob Spener; men nu*

sedermehra / för des stora nytta skull / til märckelig Upbyggelse i Christendomen / på Svenska öfwersatt (Reval: Joh: Köhler, 1722).

12°, [8], 106 s. **N***, **S**, **S***, **U**.

Bortsett från titelsidan skiljer sig (6a) och (6b) enbart i det avslutande arket (s. 97 ff.).

(7) *Samtelige Theologiae Professorum i Leipzig Åhr 1710. Utfärdade Christeliga och Wälgrundade RESPONSUM eller Swar på En hos them inkommen Förfråging Om Thet så kallade PIETISTERIE. Förswänkat åhr 1722.* (Reval: Johann Köhler, 1723).

8°, 14 s. **L***, **L***, **Ln***, **N***, **S**, **T**, **U**.

(8) [August Hermann Francke,] *Menniskors Lefnads=Tid betrachtad och förestäld såsom En Sädes=and / I anledning af Galat: 6 / w. 7. 8.* (Reval: Johann Köhler, 1723).

8°, 47 s. **H***, **H***, **L***, **Li***, **Li***, **Ln***, **S**, **T**, **U**.

(9) [August Hermann Francke,] *Kort Underrättelse Om Möijeligheten At kunna rätteligen blifwa omvänd til GUD / och komma til en Sann Christendoms Utöfning* (Reval: Johann Köhler, 1723).

8°, 63 s. **H***, **H***, **L***, **Li***, **Ln***, **S**, **T**, **U**, **U**.

(10) Anthon Wilhelm Böhme, *En Sann och Falsk Christen / förestäld Uti en Predikan öfwer 2. Tim. 3 / 5. Åhr 1711. [...]* (Reval: Johann Köhler, 1723).

8°, 48 s. **H***, **L***, **L***, **Li***, **Ln***, **S**, **T**, **U**.

(11) Anthon Wilhelm Böhme, *En Syndares Elände och Tröst / förestälte Uti en Predikan på Palm=Söndagen Åhr 1718. utur Esai. 66. w. 2. [...]* (Reval: Johann Köhler, 1723).

8°, 32 s. **H***, **L***, **L***, **Li***, **Li***, **Ln***, **S**, **T**, **U**.

(12) Anthon Wilhelm Böhme, *Det Nya Creaturet i CHristo JESu / förestält Uti en Predikan på Ny=Åhrsdagen Åhr 1719. öfwer 2. Cor: 5 / w. 17.[...]* (Reval: Johann Köhler, 1723).

8°, 39 s. **H***, **H***, **L***, **L***, **L***, **Li***, **Li***, **Ln***, **S**, **T**, **U**.

(13) [August Hermann Francke?,] *Ett Rättsinnigt Wäsende i JESu / (Ephes. 4 / 21.) Förestält Uti Menniskans Fråga och Andans Swar. Samt En kort Bättrings=betrachtelse* (Reval: Johann Köhler, 1723).

8°, [12], 76 s. **L***, **L***, **Li***, **Li***, **Ln***, **S**, **T**, **U**.

(14) [Otto Heinrich Becker,] *L'Esprit egaré* [sic] *du Monde, Thet är / Werldenes Wrångwisa Omdöme om Andelige Saker / eller En wälment Påminnelse och Underrättelse / emot the werldsligen=sinnade Menniskors förutfattade Onda och Wrångwisa meningar och Lättsinnige Omdömen / The ther utan skälig orsak / allenast af en blind Ifwer för Religionen, söka at föra sin Nästa hos andra i miß-tankar för wilfarande lära [...]* På Tyska uplagt i Amsterdam åhr 1710. och nu på Swenskan öfwersatt / samt til Trycket befordrat af Axel Julius Herlin / Kyrckioherde wid St. Jacobi Försambling uti Estland (Reval: Johan Köhler, 1724). 8°, 94 s. **H*, H*, L*, L*, Li*, Li*, N*, S, U.**

(15) Olaus Verelius, *Kort Föreställning Om Kyrko=Styrelsen / Hwilken For-dom Professoren [...]* Olaus Verelius författat på Latin, Och Herr Andreas Gæding [...] *Jemte Ett litet Företal / Genom trycket i dagsliuset befordrat Åhr 1722. Jemwäl samma Åhr på Swenska öfwersatt blifwit* (Reval: Johan Köhler, 1724). 8°, 45 s. **H*, H*, Kö, L*, Li*, N*, Ö*, S, Sko*, U, V*.**

(16) [Jonas Tellmann,]⁴⁰ *De Trognas Delachtighet i Jesu CHristo / (1 Cor. 1 / 9.) bestående uti Nytt och Tröst til Trones Styrkio / samt Lärdom och Plicht til Lefwernets Förbättring: Alt ifrån JESU Namn in til Hans yttersta Ankomst til Domen; Förestäld Uti Frågor och Swar / med Andans egne ord utsökte af den Heliga Skrif / samt deröfwer stälte Böner* (Reval: Johan Köhler, 1725). 8°, [125] s. **H*, L*, N*, S, U, U** [ofullständig].

(17) *Några Wälmente och på GUdz ord sig grundande Påminnelser Angående Christendomens Förbättring / För Etthundrade Åhr sedan på Tyska skrefne / och sedermera på Swenska öfwersatte; Samt nu för deras stora Nyttighet skull / genom Censur, til Trycket befordrade af Axel Julius Herlin Kyrckioherde wid St. Jacobi Församling uti Ehstland* (Reval: Johan Köhler, 1726).⁴¹ 8°, 40 s. **H*, L*, Ö*, S, U, U.**

(18) [Jonas Rothåf,] *Helgonens Grönskande Ben uti Grafwen / eller Åtskillige Gudelige och Anderike Sånger / som i Lifstiden Af en förlängst / i HErranom / afsomnad äro sammanskrefne; Men nu mera Ihopsamlade och utur deras tysta giömme / genom Trycket i dagsliuset / utgifne af Deß närmaste Wän på Jorden* (Reval: Johan Köhler, 1726).

12°, [131] s. **H*, L*, N*, S, S, S*, U.**

Två versioner finns, vilka enbart skiljer sig rörande det avslutande arket (s. 121 ff.).

† (19) [David Silvius,] *Oförgripeligit Betenckande / Angående ett Öfer=CONSISTORII inrättande i Sweriges Ryke* (n. pl.: n. pr., 1730).

8°, [104] a. **K***, **L***, **Li***, **N***, **Ö***, **S***, **U**.

”[T]yckes vara tryckt utrikes, til äfventyrs i Revel”, enligt Warmholtz;⁴² ”trycktes [...] troligen utomlands, möjligen i Riga”, förmodar Nordstrandh;⁴³ tryckt i Reval enligt Libris.

NOTER

- * Detta bidrag har översatts från engelska till svenska av Jonas Nordin. En utvidgad version av den engelska texten är tryckt som Jürgen Beyer, ”Pietist tracts in Swedish, printed at Reval/Tallinn in the early eighteenth century: background and bibliographical career”, *Ajalooline Ajakiri: The Estonian Historical Journal*, 147 (2014) s. 115–135.
- 1. För bibliografiska uppgifter om Reval-traktaterna, såväl äkta som falska, se artikelns appendix. Denna artikel har möjliggjorts genom forskningsanslag nr. SF0180040808 vid Tartu universitetsbibliotek, samt från Estniska vetenskapsrådet, anslag nr 9178.
- 2. Ove Nordstrandh, *Den äldre svenska pietismens litteratur* (Stockholm 1951) diss. Lunds universitet.
- 3. Jfr Jürgen Beyer, ”Om användelsen af det svenske sprog i Estland og Livland i 1600- og 1700-tallet”, i Svante Lagman, Stig Örjan Ohlsson & Viivika Voodla (red.), *Svenska språkets historia i Östersjöområdet* (Tartu 2002) s. 59–80; dens., ”Schwedische Lesestoffe in Est- und Livland im 17. und 18. Jahrhundert”, i Lea Kõiv & Tiit Reimo (red.), *Books and libraries in the Baltic Sea region from the 16th to the 18th century / Bücher und Bibliotheken im Ostseeraum vom 16. bis zum 18. Jahrhundert* (Tallinn 2006) s. 165–171. Reval-traktaterna nämns flyktigt på respektive s. 76 och 169.
- 4. Liivi Aarma, ”Rääveli traktaadid”, *Raamat on ... Eesti bibliofilia ja raamatuajaloo almanahh*, 1 (Tallin 2000) s. 68–78, hävdar, s. 70, att sammanlagt sex bokförteckningar från tre finska städer listar *Lähra om Begynnelsen* (1718). Dessa uppgifter kan emellertid inte återfinnas i den källa hon hänvisar till: Erkki Kansanaho, *Hallen pietismin vaikutus Suomen varhaisempaan herännäisyyteen: teologian-historiallinen tutkielma* (Helsingfors 1947) s. 73.
- 5. Bengt Åhlén, *Ord mot ordningen: farliga skrifter, bokbål och kättarprocesser i svensk censurhistoria*, red. Agneta Åhlén, Lillemor Widgren Matlack & Christer Hellmark (Stockholm 1986) s. 78 f.
- 6. Arvo Tering, *Lexikon estländischer, livländischer und kurländischer Studenten an europäischen Universitäten 1561–1800*, red. Jürgen Beyer (Köln, under utgivning).

7. Nordstrandh (1951) s. 106.
8. [Otto Heinrich Becker], *L'Esprit egaré* [sic] *du Monde Das ist / Das verkehrte Urtheil der Welt in Geistlichen Dingen [...]* (Amsterdam: Henrich Betkii Erben, 1710). Förlagsorten "Amsterdam" är troligen uppdiiktad; jfr Nordstrandh (1951) s. 105.
9. Gunnar Carlquist, "Josias Cederhielm", i *Svenskt biografiskt lexikon*, 8 (Stockholm 1929) s. 25; Nordstrandh (1951) s. 84.
10. I den elektroniska katalogen felaktigt registrerad som "Förställning om Kyrko Styrelsen"!
11. Aarma (2000).
12. Jfr Jürgen Beyer, [recension av två böcker av Liivi Aarma och en av Riho Saard om prästerskapet], *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung*, 56 (2007) s. 618–621; Aivar Pöldvee, "Lihtsate eestlaste ebausukombed' ja Johann Wolfgang Boecleri tagasitulek: lisandusi kiriku, kirjanduse ja kommete ajaloole", i Piret Lotman (red.), *Ajalookirjutaja aeg / Aetas historicorum* (Tallinn 2008) s. 141–227, särsk. s. 145, 148, 175; dens., "Rektor ja pastor Johannes Forselius: märkmeid eluloost, argielust ja pedagoogikast", i Enn Küng [& Kai Tafenau], (red.), *Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16./17. sajandil*, 3 (Tartu 2009) s. 231–279, särsk. s. 234, 238, 241 f., 248, 252, 258, 260; dens., *Bengt Gottfried Forselius ja rahvahariduse lätted Eesti- ja Liivimaal* (Tartu 2010), diss., s. 44–46; Jürgen Beyer, "Anforderungen an Pastorenbücher", *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung*, 59 (2010) s. 258–261.
13. Aarma (2000) s. 70. På s. 71 upprepas antagandet, nu som ett fastslaget faktum.
14. Aarma (2000) s. 71.
15. Det finns två kända tyska versioner: Caspar Neumann, *Unvorgreifliches GUTALHTEN* [sic] *Über die in Schlesien öffentlich Bethende Kinder / Welches In der Furcht des HERren abgefasset / Und den 29sten Februar. An: 1708. In der damaligen Abend=Predigt seiner Gemeinde fürgetragen* (Breslau: utan förlag, 1708); *Gründliche Nachricht Von derer Evangelischen Schlesier Kinder=Andacht / Oder Denen* [sic] */ von denen Kindern in Schlesien / unter freyen* [sic] *Himmel / auf offenen* [sic] *Felde haltenden Bet=Stunden. Nebst Hn. Caspar Neumanns / Inspectoris bey der Evangelischen Kirche / und Schule zu St. Elisabeth / in Breßlau / und anderer führenden Gutachten / über solches Beten derer Kinder* (utan ort eller förlag, 1708).
16. <http://libris.kb.se>, 5/12 2012. Lappkatalogen skriver "[Reval] u. å.", men i Regina står "Reval, 1708" utan förbehåll.
17. *Grundelig Underrättelse Om de Evangeliske Schlesiske Barnens Andakt / Eller Deras under bar Himmel och på öppna fältet hållne Böne=Stunder. Tillika med Herr Mag. CASPAR NEUMANS Betänkiande däröfwer* (Stockholm: Johan Henr. Werner, 1708).
18. Det är förvisso riktigt att en annan av Neumanns böcker förbjöds i Sverige redan 1683, men det hade inget att göra med pietism eller föregivet kätteri. I det fallet hade tryckaren inkräktat på en annan boktryckares privilegier; se Bengt Åhlén, Agneta Åhlén [& Lillemor Widgren Matlack], *Censur och tryckfrihet: farliga skrifter i Sverige 1522–1954* (Södertälje 2002) nr 16.99.

19. Wilhelm Lenz m.fl. (red.), *Deutschbaltisches biographisches Lexikon 1710–1960* (Köln & Wien 1970) s. 100.
20. Enn Küng, ”Johann Köhler ja Narva trükikoda 1695–1705”, i dens. (red.), *Läänemere provintside arenguperspektiivid rootsi suurriigis 16./17. sajandil*, 2 (Tartu 2006) s. 336–362, med en bibliografi över Köhlers produktion på s. 352–356. Kompletterande uppgifter om Köhlers alster återfinns hos Jürgen Beyer, ”How complete are the German national bibliographies for the sixteenth and seventeenth centuries (VD16 and VD17)?”, i Malcolm Walsby & Graeme Kemp (red.), *The book triumphant: print in transition in the sixteenth and seventeenth centuries* (Leiden & Boston, 2011) s. 57–77, särsk. s. 72.
21. Aarma (2000) s. 71 och 74, not 26, är fast övertygad om att de tre små volymerna trycktes i Reval 1720 och anger ingenstans att böckerna själva inte innehåller någon information som pekar i denna riktning. Uppenbarligen har hon inte granskat originalexemplaren utan förlitat sig på katalogposterna i Libris, att döma av hur titelsidornas uppgifter återgivits.
22. Inte i *Helgonens grönskande ben* (1726).
23. Undantag: Spener, *Det andeliga presterskapet* (1722); *Helgonens grönskande ben* (1726).
24. Inte i: *De trognas delachtighet* (1725).
25. Georg Günther Tuntzelmann, *Die Seligkeit der Gerechten nach dem Tode / bey dem [...] Leichen=Begängnis Des [...] Christian Buchau [...]* (Reval: Johan Köhler, [1721]); *Der Käyserl: Stadt REVAL Wäisen=Gerichts und Vormünder=Ordnung [...]* ([Reval:] Johann Köhler, 1722); *Eesti=Ma Rahwa Koddo= ning Kirko=Ramat [...]* (Reval: Joan Köler,² 1728).
26. Jfr typsnitten i *Förordning och REGLEMENTE för INFANTERIET [...]* (Reval: Christoph Brendeken, 1701); *Neu=vermehrtes REVALISCHES Gesang=Buch [...]* (Reval: Christ. Brendeken, 1704); *Meie Issanda JEsusse Kristusse Uus Testament [...]* (Reval: Johan Kristow Prendeken, 1715).
27. *Några Små Traktater Til Enfaldigas Hjelpreda Under deras Wägledande, Ifrån det usla Jordiska, Til det Sälla Himmelska. För detta På Swenska Språket tryckte i Revel, men nu å nyo medelst några wälmentas bekostnad uplagde*, [utg. Peter Murbeck] (Stockholm: Nyström och Stolpe, 1760).
28. Jfr <http://www.pierre-marteau.com>, 5/12 2012.
29. Endel Annus, ”Boktryckerierna i Estland 1631–1900”, i dens. & Esko Häkli (red.), *Den estniska boken genom seklerna: bokhistoriska uppsatser* (Helsingfors 1995) s. 190 f.
30. Carl Gust[af] Warmholtz, *BIBLIOTHECA HISTORICA SUEO-GOTHICA; Eller FÖRTECKNING Uppå [...] Böcker [...] om Svenska Historien [...]*, 1–15 (Stockholm & Uppsala: Anders Jac. Nordström [m.fl.], 1782–1817).
31. Jfr [Jacob Friedrich Reimmann], *BIBLIOTHECA HISTORIÆ LITERARIÆ Critica, eaque Generalis, hoc est CATALOGI BIBLIOTHECÆ REIMMANNIANÆ Systematico-Criticæ TOMVS SECVNDVS [...]* (Hildesheim: Vidua Lud. Schroe-

- deri, 1739) s. 103: "Omnes libri impressi rari sunt, qvi excusi sunt ab inventione Artis typographicae usque ad A. C. 1500. Item qvi auctoritate publica prohibiti, combusti, expurgati, castrati. Qui cum aliis collati, ab ipsis Auctoribus, vel etiam ab alio erudito Viro notati, correcti, aucti, additametis [sic] qvibusdam ineditis locupletati, singulares ob causas suppressi, παραδοξοι. Qvorum oppido pauca excusa sunt exemplaria. Qvi prodierunt sumtibus Auctorum, in locis dis-sitis: Lusitania, Hispania, Italia, Svecia, Russia &c."
32. Jürgen Beyer & Leigh T. I. Penman, "Printed autobiographies from the sixteenth and seventeenth centuries", i Malcom Walsby & Natasha Constantini-dou (red.), *Documenting the early modern book world: inventories and catalogues in manuscript and print* (Leiden & Boston 2013) s. 161–184; Leigh T. I. Penman, "A heterodox publishing enterprise of the Thirty Years' War: the Amsterdam office of Hans Fabel (1616–after 1650)", *The Library*, 15 (2014) s. 3–44.
33. Låntagare tillåts endast beställa sju böcker åt gången. Många gånger, som i mitt fall, kan de ha kommit långväga ifrån, men de har bara kunnat beställa sju böcker i förväg; först när dessa hämtats ut kan sju nya böcker beställas fram. De tas fram till eftermiddagen. Efter att även dessa hämtats ut kan sju nya böcker beställas, vilket gör sammanlagt tjuogoett (just det antal som min undersökning baseras på). Men de sista sju böckerna plockas endast fram till nästa dag, vilket gör en ny resa nödvändig. Detta kan låta som en liten olägenhet, men bibliotekets låneregler tillåter därtill att endast tre–fyra böcker får ligga på bordet samtidigt. Om man vill titta på ytterligare böcker måste några av dem man redan lånat återlämnas. Att jämföra exempelvis formen på ett versalt G i ett påstått Reval-tryck med motsvarande bokstav i något av de säkra Reval-trycken kräver därför ett oavbrutet rännande fram och tillbaka för att byta böcker vid lånedisken.
34. En videospelning från det muntliga framförandet kan ses exv. på <http://www.kb.se/aktuellt/video/Information-som-problem/>; http://www.youtube.com/watch?v=d_D2WPbnxEo, 13/3 2012.
35. Jürgen Beyer, "The influence of reading room rules on the quality and efficiency of historical research", *Text: svensk tidskrift för bibliografi/Swedish journal of bibliography*, 8:3 (kommande). Om vikten av att studera original, se även Tryg-gve Siltberg, "Landsarkivet i Visby 1971–2005", i Tommy Sundberg (red.), *Landsarkivet i Visby 1905–2005* (Visby 2005) s. 49–116, särsk. s. 109–113.
36. I fall ett bibliotek äger mer än ett exemplar upprepas bibliotekskoden. Åtminstone på KB tycks det faktiska antalet exemplar ofta vara större än vad uppgifterna i katalogen ger vid handen.
37. Alla böcker från Norrköpings stadsbibliotek som förtecknas nedan återfinns i Finspongssamlingen, som förvärvades från detta De Geer-slott i början av 1900-talet. Att dessa böcker numera förvaras i Norrköping har lett Aarma (2000), s. 69, till den felaktiga föreställningen att de fördes till staden av Reiner Broocman, tidigare verksam i Lais, Livland, och kyrkoherde i Norrköping från 1712! Om Broocman, jfr Tering (kommande).

38. Warmholtz, 4 (1788) nr 2444: ”Desse Skrifter tros vara tryckte i Reval”.
39. Warmholtz, 4 (1788) nr 2445: ”Desse Skrifter tros vara tryckte i Reval”.
40. Förf. enl. Nordstrandh (1951) s. 221, som också nämner att ett exemplar i Göteborgs stadsbibliotek har namnet John Bruce på titelsidan. LIBRIS anger ingen författare.
41. Aarma (2000) s. 71, anser denna traktat vara en översättning av Elias Praetorius [Christian Hoburg], *Spiegel Der Misbräuche bey dem Predig=Ampt [...]* (utan ort eller tryckare, 1644) – en bok på inte mindre än 756 sidor. Helsingfors universitets samkatalog attribuerar boken till Otto Heinrich Becker (<https://helka.linneanet.fi/cgi-bin/Pwebrecon.cgi?BBID=83914,5/122012>), som föddes 1667 och inte gärna kan ha publicerat en bok 1626. Nordstrandh (1951) s. 142 föreslår Johan Gezelius d. y. som översättare och diskuterar ytterligare andra förslag som framförts rörande författarskapet i äldre litteratur.
42. Warmholtz, 4 (1788) nr 1770.
43. Nordstrandh (1951) s. 214.